

نقد نسخ خطی و چاپی «الرسالة الغوثية»

دکتر محمد ابراهیم مال میر

استادیار دانشگاه رازی

(از ص ۱۴۱ تا ۱۵۹)

چکیده:

رساله غوثیه، رساله‌ای است به طریقه خطاب فهرانی و محادثه منالی حضرت ربّانی با غوث اعظم که به زعم عده‌ای از محققان سخت‌کوش صبرنوش به محیی‌الدین بن عربی نسبت داده شده است.

اما در این مقاله، ضمن بررسی و نقد دلایل کسانی که آن را به ابن عربی نسبت می‌دهند، با بررسی جمیع نسخ خطی و چاپی و مقایسه تحلیلی - تطبیقی آنها و نقد محتوایی رساله غوثیه و نیز انطباق مفاد معنایی آن با دیگر آثار محیی‌الدین عبدالقادر گیلانی معلوم می‌شود که این رساله از عبدالقادر گیلانی است و به اعتبار لفظ «محیی‌الدین» آن را به ابن عربی نسبت داده‌اند در حالی که در هیچ کتاب یا نوشته‌ای، از محیی‌الدین بن عربی به «غوث اعظم» یاد نشده و در هیچ یک از آثار ایشان، غوث و غوثیه نیامده است! و در ضمن، در این مقاله، چهره گمنام حسن گیلانی، مترجم رساله غوثیه شناسانده و معرفی می‌شود و ترجمه او نیز مورد نقد و بررسی تحلیلی - تطبیقی قرار می‌گیرد.

واژه‌های کلیدی: الرسالة الغوثية، محیی‌الدین عبدالقادر گیلانی، محیی‌الدین

بن عربی، غوث اعظم.

مقدمه:

همان‌گونه که در مقاله «الرسالة الغوثية از محی‌الدین عبدالقادر گیلانی با محی‌الدین بن عربی است؟!» چاپ شده در شماره ۱۶۲-۱۶۳ (تابستان و پاییز ۱۳۸۱ هـ. ش) همین مجله ملاحظه شد، علی‌رغم آنکه در بعضی از نسخ و به ویژه در رسائل ابن‌عربی با مقدمه و تصحیح جناب آقای هروی، رساله الغوثیه به ابن‌عربی نسبت داده شده بود، از نظر نسخه‌شناسی، انتساب رساله الغوثیه به عبدالقادر گیلانی از تواتر و قوت بیشتری برخوردار است و بدیهی است که تحلیل محتوایی نسخه مذکور و نقد نسخ منسوب به ابن‌عربی، حقیقت امر را روشن‌تر خواهد کرد. در این مقاله چنانکه در قسمت اول وعده داده شده به نقد نسخی که رساله را به ابن‌عربی نسبت می‌دهد و نقد تحلیلی و تطابقی متن ترجمه حسن گیلانی از رساله غوثیه با نسخ خطی و چاپی پرداخته و ضمن معرفی حسن گیلانی و اعتبار ترجمه او به طور یقینی اثبات می‌شود که رساله غوثیه از عبدالقادر گیلانی است نه محی‌الدین بن عربی!

نقد نسخ خطی و چاپی (الرسالة الغوثية):

منسوب به محی‌الدین بن عربی:

الف - نسخه خطی بلده الاسكندرية، رقم ۳۷۴۷ ج / تصوف؛ این کتاب با تردید به محی‌الدین بن عربی نسبت داده شده است آن هم در فهرست نسخ کتابخانه نه در متن نسخه مذکور! و لذا قابل استناد نیست بلکه می‌تواند به اعتبار قوت استناد رساله غوثیه به عبدالقادر گیلانی، در شمار نسخ منسوب به عبدالقادر قرار گیرد.

ب - اگر چه جناب عثمان یحیی این رساله را تحت شماره ۱۹۴ در زمره مجموعه مؤلفات ابن‌عربی ذکر کرده است، اما در درجه اول بهتر بود جناب آقای هروی مأخذ مدعا را ذکر می‌کردند و در درجه دوم خود استاد عثمان یحیی، معتقدند که «نفس الرسالة منسوبة الى عبدالقادر الجیلانی... و فیما تری فان أسلوب الرسالة یرجع نسبتها الى

الجيلانی...» (یحیی، ص ۳۴۱، رقم ۳۹۳) در ضمن می‌توان به فهرست مؤلفات ابن عربی از اسین پالاسیوس و استاد ارجمند و محقق والاگهر، جناب آقای دکتر جهانگیری، استناد کرد که رساله غوثیه را در زمره مؤلفات ابن عربی ذکر نکرده‌اند.

ج - از ترجمه حسن گیلانی فقط یک نسخه شناخته شده است و آن، چنانکه مصحح محترم آن فرموده‌اند، نسخه‌ای است که در سال ۱۰۸۵ کتابت شده و به نشانی M.S.2. در کتابخانه بودلیان آکسفورد موجود است (منزوی، ج ۲، ص ۱۰۸۶؛ ابن عربی، ص ۳۷ و شش) اما می‌دانیم که ترجمه‌ها و شروح فراوانی به زبان فارسی، اردو و ترکی از رساله غوثیه عبدالقادر گیلانی به ثبت رسیده است. (مالیر، صص ۳۲۷-۳۲۶).

حسن گیلانی کیست؟

در مورد حسن گیلانی و ترجمه آن چند نکته قابل تأمل است و آن اینکه مصحح محترم، حسن گیلانی را - با استناد به قول معصومعلی شاه شیرازی و بدخشانی که حسن گیلانی را از مریدان نورالدین حمزه بن عبدالملک بیهقی طوسی (ف: ۸۶۶ هـ. ق) می‌دانند، (شیرازی، ج ۳، ص ۶۰؛ بدخشانی، خطی) از عرفای عمیق قرن نهم معرفی می‌کنند. (ابن عربی، ص ۳۷ و شش) در حالیکه اگر چه حسن گیلانی دارای شهرت چندانی نبوده است که در تراجم و تذکره‌ها مستقلاً ذکری از آن به میان آید، اما قرآنتی موجود است که ایشان از عرفا و صوفیه و یا شاعران صوفی مسلک اواخر قرن یازدهم و شاید اوایل قرن دوازدهم بوده و دارای دیوان شعر و تألیفاتی است. از آنچه که شیخ آقا بزرگ تهرانی، در مجلّدات مختلف الذریعه به مناسبت‌های مختلف آورده‌اند، نتیجه گرفته می‌شود المولی حسن الجیلانی (الگیلانی) اللنبانی الاصفهانی، والد مرحوم المولی حسین اللنبانی است که در ۲۶ رمضان ۱۱۲۹ هـ. ق (تهرانی، ج ۱، صص ۱۸۱؛ ج ۲، صص ۱۹۷؛ ج ۶، صص ۸۶ و ۹۴؛ ج ۹، صص ۲۴۲؛ ج ۱۱، صص ۳۲۶؛ ج ۱۲، صص ۴۲؛ ج ۱۳، صص ۳۵۰؛ ج ۱۴، صص ۱۷۶؛ ج ۱۵، صص ۷۰؛ ج ۱۷، صص ۹۵؛ ج ۲۰، صص ۳۱۷ و ۳۲۳؛ نیز نک: امین، ج ۵، صص ۴۷۶؛ همو، ج ۶، صص ۱۲۳) رحلت یافته و بالطبع پدر ایشان،

یعنی المولی حسن الجیلانی (الگیلانی) در اواخر قرن یازدهم و شاید اوایل قرن دوازدهم می‌زیسته‌اند.^۱

بنابراین، حسن گیلانی از علمای عارف مسلک و صوفی منش قرن یازدهم بوده است نه قرن نهم و چنانکه خواهیم دید ترجمه سلیمان و ابسال ایشان مربوط به قرن یازدهم است و حقیر را معلوم نشد که ترجمه رساله غوثیه و دیگر آثار حسن گیلانی، چگونه قرن نهم را تأیید می‌کنند؟!

تحقیقاً، المولی حسن گیلانی فرزند مولی علی بن الفقیه حسن التنکابنی الجلیلی است. (خوانساری، ص ۱۹۸؛ تهران، ج ۱، ص ۱۹۸؛ الحسینی، ج ۵ ص ۴۷۶) وی حکیمی صوفی و ماهر در علوم حکمیّه و محب زمرة حکما و صوفیه بوده و مدتی در الجامع الکبیر العباسی اصفهان مدرّس بوده (تهرانی، ج ۹، ص ۲۴۲) و اللنبانی منسوب به لبنان است که مطابق قول صاحب معجم البلدان، قریه‌ای بزرگ در اصفهان بوده است. (حموی، ج ۵، ص ۲۳؛ نیز نک: امین، محسن، ج ۵ ص ۴۷۶) وی دارای آثاری است که از آن جمله‌اند:

۱- دیوان المولی حسن الدیلمانی الگیلانی (تهرانی، ج ۹، ص ۲۴۲).

پرتال جامع علوم انسانی

۱. لازم به ذکر است که شیخ محمد حسین اللنبانی در فقه و حدیث از شاگردان علامه مجلسی بوده است و یقیناً فرزند همین حسن گیلانی مورد بحث است، یعنی حسن بن علی بن الحسن الدیلمانی الجیلانی اللنبانی اصفهانی و چنانکه از تراجم و کتب رجال بر می‌آید شیخ محمد حسین اللنبانی دارای تألیفات بسیاری است از آن جمله شرح صحیفه سجّادیه، شرح مفاتیح الشرایع، حاشیه الذخیره، کتاب الزیارات، کتاب المزمار، الرسالة فی الزکّاف، رسالة فی الصلاة الجمعة، اصول العقائد و... وی در مقبره تخت فولاد اصفهان مدفون است. جهت اطلاع بیشتر نک: میرزا عبدالله بین میرزا عیسی التبریزی اصفهانی (میرزا عبدالله افندی)، ریاض العلماء، ج ۱، ص ۱۸۵؛ میرزا محمدباقر خوانساری، روضات الجنّات، ج ۲، ص ۳۵۸؛ حسن صدرالدین تسیم امل الاصل، ص ۱۲۰؛ شیخ آقا بزرگ تهرانی، الکواکب المنتشرة فی القرن الثانی بعد العشرة، (نسخه خطی)؛ السید احمد الحسینی، تلامذة المجلسی و المجازون منه، طبعه الاوّل، قم، کتابخانه آیت الله المرعشی النجفی، ۱۴۱۰، ص ۹۰؛ محسن امین، اعیان الشیعة، پیشین، ج ۵، صص ۴۷۷-۴۷۶؛ و کتبی که در متن عربی ذکر شده‌اند.

۲- ترجمه قصه سلمان و ابراهیم، که آن را به نقل از خواجه نصیرالدین طوسی به فارسی ترجمه کرده و در اول آن آمده است: «الخط التاسع فی مقامات العارفين؛ بدان که عارفان را اندر زندگی درجاتی و مقامی است...» و در آخر آن آمده است: «... و باقی را خود استخراج می‌تواند نمود، والله الموفق المعین». این رساله در دوازده صفحه در ضمن مجموعه‌ای در دانشگاه: ۲۰۹۶/۳ موجود است که اگر چه تاریخ ندارد اما مربوط به قرن یازدهم است. (تهران، ج ۱۷، ص ۹۵)

۳- توجه الرسالة الغوثية، که علاوه بر ترجمه «الرسالة الغوثية» در ابتدا و انتهای آن دیباچه و خاتمه‌ای آورده که درباره مراتب کشف و تجلی و سرّ و خفی و روح و مواجید است و محقق فرزانه جناب آقای هروی، آن را نماینده عمق دید و بینش او نسبت به دقایق عرفانی و مصطلحات و مفاهیم خانقاهی دانسته‌اند؟! (ابن عربی، ص ۳۶۱ و چهار) در حالی که مطالب مذکور بدون یک کلمه افزایش از مرصادالعباد نجم‌الدین رازی، نقل و متأسفانه هیچ‌گونه اشاره‌ای نیز به این مطلب نشده است؟! (رساله غوثیه، ص ۲۴، سطر ۲۱ الی ۲۶ از رازی، مرصاد العباد، ص ۳۱۸، رساله غوثیه، ص ۲۵، سطر ۱۶ از مرصادالعباد، ص ۳۱۱، رساله غوثیه، ص ۲۵، سطر ۹ تا ص ۲۷ سطر ۱۸ از مرصادالعباد، ص ۳۱۱ تا ۳۱۵ با تلخیص و عین عبارات؛ رساله غوثیه، ص ۲۷، سطر ۱۲۹ تا ص ۲۴ سطر ۲ از مرصاد العباد، ص ۳۱۶ تا ۳۲۷ (با تلخیص و عین عبارات) و... با چنین مقایسه‌ای معلوم می‌شود که حتی پنج درصد مطالب دیباچه و خاتمه ترجمه رساله غوثیه هم از حسن گیلانی نیست!)

و اما درباره ترجمه رساله غوثیه حسن گیلانی، چند نکته قابل تأمل و تذکر است:

۱- اگر مصحح محترم و مؤلف کتاب ارزشمند نقد و تصحیح متون، با توجه به خصیصه و سواس عالمانه مراجعه (هروی، ص ۲۶۶)، متن واحد ترجمه رساله غوثیه را حداقل با یک یا دو نسخه از نسخ عربی آن مقایسه می‌کردند:

اولاً: ایشان را در تصحیح انتقادی متن کمک فراوانی می‌کرد زیرا در تمام نسخ خطی رساله غوثیه، حتی نسخه بسیار مفلوط اسکوریال چنین آمده است که:

«یا غوث الأعظم، ما أكل الانسان (شیتا) و ما شرب، و ما قام و ما قعد و ما نطق و ما صمت، و ما فعل فعلاً و ما توجه لشيء...»^۱

و حسن گیلانی ترجمه کرده است: «ای غوث اعظم! انسان نخورد و نیشامد چیزی و ناستاد و نشست و نگفت و ساکن نشد و [نکرد]، هیچ توجه نکرد به چیزی...» (ابن عربی، ص ۳۶)

که مصحح محترم، به جای (نکرد)، (بکرد) را ترجیح داده و تصحیح کرده‌اند (همان، ص ۳۶) اما (نیشامد) را به (نیشامید) تصحیح نکرده‌اند!

و در متن ترجمه به جای (فقراء)، (فقر) آمده است (همان، ص ۳۸) و اگر غلط مطبعی نباشد، مصحح بزرگوار آن را به (فقرا) تصحیح نرموده‌اند!

و همچنین در همه نسخ خطی از جمله نسخه بلدية الاسكندرية (رقم ۳۰۲۵/ج/تصوف) منسوب به عبدالقادر گیلانی که نسخه مورد ترجمه حسن گیلانی بیشتر منطبق با این نسخه است، آمده:

«یا غوث الاعظم، اذا اردت التوبة فعليك باخراج...» (لازم به ذکر است که «فعليك» فقط در نسخه بلدية الاسكندرية (رقم ۳۰۲۵/تصوف) آمده است و در ترجمه حسن گیلانی ترجمه شده است «برتست»؛ حسن گیلانی ترجمه کرده: ای غوث! هر گاه که توبه کنی، بر تست بیرون کردن...»

که مصحح محترم (که بیرون کنی) را به (بیرون کردن) ترجیح داده و تصحیح کرده‌اند! (ابن عربی، ص ۴۱) و بدیهی است مراجعه به متن نسخ عربی، «در» را در جمله «زیرا که مجاهده در مشاهده است» (همان، ص ۳۸)، به بذر تصحیح می‌کرد. چرا که در نسخ خطی و چاپی عربی آمده است «لان المجاهدة بذر المشاهدة»

ثانیاً: مقایسه نسخ عربی با متن ترجمه فارسی، مصحح بزرگوار و نویسنده توانا را در نشانه‌گذاری کمک فراوانی می‌کرد تا احیاناً خدای ناکرده دچار «بدخوانی» و «غلط

۱. لازم به یادآوری است که فقط در نسخه موجود در «الفيوضات الربانية في المآثر والاوراد القادرية»، بعد از «الانسان»، «شیتا» ذکر شده و در متن ترجمه گیلانی نیز لحاظ شده است.

خوانی» (هروی، ص ۲۶۶) نشوند و همچنین «بدفهمی» و خطای مترجم را تصحیح می‌کرد! چنانکه در اغلب نسخ خطی و چاپی آمده است: «یا غوث الاعظم من حرم عن سفری (سفره) فی الباطن، ابتلی بسفر الظاهر، و لم یزد منی الا بعداً فی السفر الظاهر» و حسن گیلانی ترجمه کرده: «ای غوث اعظم! کسی که محروم گردد از سفر به سوی من در باطن، مبتلی گردد. به سفر ظاهر حاصل نشود الا دوری از من.» (ابن عربی، ص ۳۶)

که باید چنین نشانه‌گذاری می‌شد... کسی که محروم گردد از سفر به سوی من در باطن، مبتلی گردد به سفر ظاهر. [و به سفر ظاهر] حاصل نشود الا دوری از من.

با در تمام نسخ خطی و چاپی آمده است: «یا غوث الاعظم، لو علم الانسان ما کان له بعد الموت، ما تمنى الحیاة فی الدنیا...»

حسن گیلانی ترجمه کرده است: «و گفت جلّ جلاله مرا که: ای غوث اعظم! اگر انسان بداند آن چیزی را که مر او را حاصل است. بعد از مردن هرگز آرزوی زندگی و تمنای حیات در دنیا نکند و...» (همان، ص ۳۷)

که ملاحظه می‌شود نشانه‌گذاری غلط است و باید چنین می‌بود: «اگر انسان بداند آن چیزی را که مر او را حاصل است بعد از مردن، هرگز آرزوی زندگی...»

ثالثاً: مقایسه نسخ خطی و چاپی عربی رساله غوثیه با ترجمه آن، مصحح محترم را به غلط‌های فاحش مترجم و افزودن‌ها و کاستن‌های ایشان و احیاناً تغییر دادن متن، بیشتر واقف می‌کرد.

و اما غلط‌ها و اشتباهات ترجمه‌ای و... در متن مترجم:

الف - در دو جمله متوالی آمده است: «و گفت غوث که...» (همان، ص ۳۷) و چنین به نظر می‌رسد جمله از قول غوث اعظم یعنی عبدالقادر گیلانی است در حالی که در همه نسخ خطی و چاپی در هر دو مورد بدون استثنا آمده است: «یا غوث الاعظم...» و خطاب از جانب حق است نه سخن غوث اعظم!

ب - آیه ساختگی (اذا قال له کن، فیکون)؟! در هیچ یک از نسخ خطی و چاپی عربی نیامده است و بی‌شک از تصرفات و اضافات مترجم است نه تصرف مؤلف

چنانکه مصحح محترم فرموده‌اند! (همان، ص ۳۷) و به نظر می‌رسد که حسن گیلانی می‌خواسته به عنوان جمله معترضه سخن عبدالقادر گیلانی را معنی کند و کلمه «یعنی» نیز مؤید این مدعا است و متأسفانه در بیان معنی، آیه قرآن را با تکیه بر محفوظات خویش اشتباه نقل کرده‌اند!

ج - در دو مورد، «اللحظات» که با «الخطرات» تقارن معنایی دارد، در متن مترجم «خطیات» و «خطیبات» (همان، صص ۳۸-۳۹) ترجمه شده است؛ در حالی که در همه نسخه خطی و چاپی عربی، به صورت اللحظات ضبط شده؛ مگر در یک مورد در نسخه بلدیة الاسکندریة (رقم ۳۰۲۵ ج/ تصوف)، که در مورد دوم به جای اللحظات، «الخطاب» آمده است که باز با خطرات و لحظات، تقارن معنایی دارد. ولی در هیچ نسخه‌ای، خطیبات (خطیبات) نیامده است!؟

د - در همه نسخه خطی و چاپی عربی رساله غوثیه، چنین می‌خوانیم: «یا غوث الاعظم، ان لی عباداً سوی الانبیاء والمرسلین - لا یطلع علی احوالهم احد من اهل الدنیا، و لا احد من اهل الاخرة و لا احد من اهل الجنة و لا احد من اهل النار و لا مالک و لا رضوان، و لا خلقتهم للجنة و لا للنار و لا للثواب و لا للعقاب و لا للهور و لا للقصور و لا للعلمان...»

تنها در نسخه بسیار مغلوط اسکوریال (رقم ۲/۴۱۷) که تنها نسخه خطی است که مؤید انتساب رساله غوثیه به ابن عربی است (۱۹) به جای «سوی»، «اسوه» (۱۹) و به جای «خلقتهم»، «جعلتهم» آمده است.

اما حسن گیلانی ترجمه کرده: «و گفت جل جلاله که: ای غوث! مرا بندگان هستند غیر انبیاء مرسلین که مطلع نیست بر احوال ایشان هیچ کس از اهل دنیا، و هیچ کس از اهل آخرت، و هیچ کس از اهل جنت، و هیچ کس از اهل دوزخ؛ و نه ایشان را مالک است و نه رضوان، و نه به آنچه خلق کرده‌ام از برای اهل جنت و اهل نار، و نه ایشان را ثواب است و نه عقاب، و نه حور و نه قصور و نه غلمان...» (همان، ص ۳۹)

مقایسه ترجمه با متن عربی و قضاوت آن را به خواننده محترم وا می‌گذاریم.

هـ - در یک مورد در متن ترجمه، «عروج» به جای «خروج» آمده است که نمی‌دانیم به حساب تصحیح باید گذاشت یا ترجمه؟! در هر صورت، در همه نسخه‌های چاپی و خطی آمده است: «... فعلیه بالخروج عن کل شیء سواى» و در متن ترجمه آمده است: «... پس بر اوست که عروج کند از هر چیز که غیر من است.» (عمان، ص ۴۰)

و - در تمام نسخه‌های خطی و چاپی عربی، از جمله، نسخه بلدیة اسکندریه (رقم ۳۰۲۵ج/ تصوف) و نسخه موجود در «الفيوضات الربانية فى المآثر و اوراد القادرية» که متن عربی مترجم، بیشتر تلفیقی از این دو نسخه است، دو جمله، بعد از «قلت یا رب ای صلاة اقرب الیک» آمده است که در متن ترجمه حسن گیلانی بعد از جمله «پس گفتم یا رب! کدام نماز نزدیکتر است به تو...» (مانجا) وجود ندارد و آن دو جمله چنین‌اند: «قلت: فای اقرب الیک؟ قال: الصوم الذى ليس فيه سواى، و صاحبه غائب عنه. ثم قلت: اى عملی افضل عندک؟ قال: ما ليس فيه سواى، من الجنة و النار و صاحبه غائب عنه.»

بلکه در هیچ جای متن ترجمه نیامده است! برخلاف بعضی موارد که در متن ترجمه و نسخ خطی و چاپی عربی جابه‌جایی رخ داده است.

همچنین در همه نسخ خطی و چاپی عربی می‌خوانیم: «قلت: یا رب و ما علم العلم؟ قال: علم العلم، و هو الجهل عن العلم» که ترجمه آن را در متن مترجم نمی‌یابیم؟! و نیز در همه نسخ چاپی و خطی می‌خوانیم: «یا غوث الاعظم، من حرم المجاهدة، فلا سبیل له لی المشاهده» که ترجمه آن را در متن ترجمه حسن گیلانی نمی‌بینیم!

ز - در نسخه بلدیة الاسکندریه (رقم ۳۰۲۵ج/ تصوف) و نسخه موجود در «الفيوضات الربانية فى المآثر و الاوراد القادرية» (یعنی نسخه‌هایی که به زعم حقیر نسخه عربی مترجم از آنها تلفیق یافته است و استنساخ شده) می‌خوانیم: «قال الغوث: رأیت ربی عز سلطانه فسألته یا رب، ما معنى العشق؟ قال: اعشق بی و ق قلبک عن سواى» و در بقیه نسخ چاپی و خطی از «ما معنى العشق؟» تا آخر یکسان است الا آنکه به جای «بی» در همه نسخ «لی» و به جای «ق» در نسخه خطی بلدیة الاسکندریه (رقم ۳۷۴۷ج/

تصوف)، «و افرغ» آمده است. اما بنگرید به ترجمه حسن گیلانی: «گفت: ای غوث! عشق تو به من ذوق دل تست در حالی که فارغ از میل به ماسوای من باشی.» (ابن عربی، ص ۴۱)

ح - در متن نسخ عربی رساله غوثیه اعم از چاهی و خطی بدون هیچ اختلاف اساسی می‌خوانیم: «یاغوث الاعظم، اذا اردت ان تدخل حرمی، فلا تلتفت بالملک و الملکوت و لبالجبروت لان الملك شیطان العالم، و الملکوت شیطان العارف، و الجبروت شیطان الواقف فمن رضی لواحد منها فهو عندی من المطرودین.»
اما حسن گیلانی ترجمه کرده‌اند: «ای غوث! هر گاه که اراده کنی که داخل شوی در حرم من، ملتفت مشو به ملک و ملکوت و جبروت، که شیطان به اینها راضی است.» (همان، ص ۴۱) و ...

۲- چنان‌که پیشتر نیز متذکر شدیم، تنها نسخه‌ای که در ضمن شاید قدیمی‌ترین نسخه نیز باشد و رساله غوثیه در آن بدون شک و شبهه به ابن عربی نسبت داده شده است، نسخه خطی کتابخانه اسکوریال اسپانیا است (تحت رقم ۲/۴۱۷) و گفتیم در مورد نسخه خطی بلدییه اسکندریه (رقم ۳۷۴۷ ج/ تصوف) در فهرست کتابخانه آمده است که اسم نامخ شناخته نشد، شاید محیی‌الدین بن عربی باشد!
و نسخه خطی ظاهریه منطبق با نسخه بلدییه اسکندریه (رقم ۳۰۲۵ ج/ تصوف) و لفیوضات الربانیة فی المأثر و اوراد القادرية است که بدون شک به عبدالقادر گیلانی نسبت داده شده‌اند.

دو نسخه خطی، موزه ملی پاریس و موزه بریتانیا نیز احتمالاً همان نسخه کتابخانه اسکوریال است.

و اما نسخه عربی که برای حسن گیلانی فرستاده شده است با توجه به متن مترجم تحقیقاً، غیر از متن نسخه کتابخانه اسکوریال است و به زعم حقیر از نسخه یا نسخه‌هایی که منطبق با نسخه بلدییه اسکندریه (رقم ۳۰۲۵ ج/ تصوف) و متن الفیوضات الربانیة فی المأثر و الاوراد القادرية اند استنساخ شده و البته از تصرف نیز مصون

نمانده است؛ آن هم به فرض آنکه حسن گیلانی هیچ دخل و تصرفی در متن عربی نکرده است؟!

دلیل این ادعا آن است که نسخه خطی کتابخانه اسکوریال نسبت به سایر نسخ خطی و چاپی بسیار مغلوط و مغشوش است و هیچ مصحح منتقد و دقیق و آگاهی، آن را در مقایسه با سایر نسخ، از نظر علمی، معتبر نخواهد دانست.

در ذیل به چند مورد اختلاف نسخه اسکوریال با همه نسخ خطی و چاپی اشاره می‌شود:

همه نسخ خطی	چاپی نسخه اسکوریال
«إذا رأيت المحترق بنار الفقر...»	«إذا رأيت المحرق ...»
«...جعلت الفقر و الفاقة مطية الانسان»	«...جعلت الفقر و الفاقة مطيه الانسان»
«لا الفة و لا نعمة في الجنان...»	«لا افه و لا نعمة في الجنة...»
«جعلت في النفس طريق الزاهدين...»	«جعلت في النفس طريقة الزاهدين...»
«...خلقت العوام فلم يطيقوا نور مجاورتي...»	«...خلقت العوام فلم يطيقوا نور مجاورتي...»
«فقلت: يا رب اى صلاة اقرب اليك»	«فقلت: يا رب اى صلاة اقرب اليك»!
«...ثم باخراج خطرته عن القلب...»	«ثم باخراج خطرته عن القلب...»!
«... اذا اردت ان تدخل حرمي، فلاتلتفت بالملك...»	«... من اراد ان تدخل حرمي، فلاتلتفت الى الملك...»
«... كان له الوالد و الولد، و قلبه فارغ منهما...»	«... ليس له الوالد و الولد، و قلبه فارغ منهما...»
«... فليس له هم بموته...»	«... فليس له هم بموته...»

مضاف بر همه موارد فوق آنکه، چند جمله و یا بخشی از جملات که در سایر نسخ موجود است در نسخه اسکوریال وجود ندارد.

نتیجه آنکه مغلوط‌ترین نسخه خطی، همان نسخه کتابخانه اسکوریال است که حداقل مبین این نکته است که ناسخ، اهل فن و اهل علم نبوده است و لذا ممکن است

از روی بی‌اطلاعی به مجرد دیدن لفظ «محبی‌الدین» گمان کرده است این نسخه از ابن عربی است.

و اما شواهدی که دال بر این ادعایند که نسخه عربی مترجم رساله غوثیه، اولاً، منطبق با مفاد نسخه اسکوریال نیست و ثانیاً، منطبق با مفاد نسخه البلدية الاسکندریه (رقم ۳۰۲۵ ج/ تصوف) و نسخه (الفیوضات الربانیة فی المآثر و الاوراد القادریه) است که به صراحت به محبی‌الدین عبدالقادر گیلانی (الگیلانی) منسوبند؛ اینکه:

۱- جملاتی در ترجمه رساله غوثیه آمده است که در متن نسخه اسکوریال نیست در حالیکه در دو نسخه مذکور موجود است مثل:

«ای غوث اعظم! مخور هیچ طعامی و نیاشام هیچ شربت آبی، و مکن هیچ خوابی الا پیش من به دل و چشم ناظر.» (ابن عربی، ص ۳۶)

«و ترا حاجت به آن آب به هیچ گونه نباشد و نشود» (همان، ص ۳۹)

«... (بعد از آنکه فارغ شد از عصیان)...» (ابن عربی، ص ۴۰)

۲- در نسخه اسکوریال آمده است «... یا رب هل لك مكان؟ قال انا المكان...»

اما در دو نسخه بلدية اسکندریه (رقم ۳۰۲۵ ج/ تصوف) و (رقم ۳۷۴۷ ج/ تصوف) آمده است: «... قال انا مكان المكان» و حسن گیلانی نیز ترجمه کرده است: «... یارب ترا مکانی هست؟ گفت - جلّ جلاله - که: من مکان مکانم...» (همان، ص ۳۵)

۳- در مواردی که در نسخه اسکوریال اضافه بر سایر نسخ، کلمه یا کلماتی وجود دارد، در ترجمه رساله غوثیه نیامده است: مثلاً در نسخه اسکوریال آمده است: «... و خلقت الانسان من نور ظهوری.» اما در ترجمه حسن گیلانی آمده است: «و آفریده‌ام انسان را از نور خود» (همان، ص ۳۵، که ظهوری ترجمه نشده است.

۴- در تمام موارد اختلاف نسخه اسکوریال با سایر نسخ، که تعدادی از آن را بر شمردیم حتی یک مورد در ترجمه حسن گیلانی، بر مبنای ضبط نسخه اسکوریال نیامده است.

و اما بالعکس، اضافاتی که فقط در نسخه بلدیة اسکندریه (رقم ۳۰۲۵ ج/ تصوف و الفیوضات الربانیة فی المآثر و الاوراد القادرية) آمده است در متن ترجمه حسن گیلانی موجود است.

و نیز در تمام موارد اختلاف، نسخه ترجمه حسن گیلانی، منطبق با متن نسخه های بلدیة اسکندریه (رقم ۳۰۲۵ ج/ تصوف) و (الفیوضات الربانیة فی المآثر الاوراد القادرية) است و اگر در نسخه اسکوربال، جمله اضافه ای وجود دارد که در نسخه بلدیة اسکندریه (رقم ۳۰۲۵ ج/ تصوف) نیست در متن ترجمه حسن گیلانی نیز نیامده است مثل: «ثم سألت: یا رب هل لك. اكل و شرب؟ قال: یا غوث الاعظم اكل الفقير و شربه اكلی و شربی» (ابن عربی، ص ۳۵)

به نظر می رسد درویشی یک نسخه از الرسالة الغوثية عبدالقادر گیلانی را استنساخ کرده و یا از اهل خانقاه گرفته ولی سواد عربی نداشته است (۱۹) و در نامه برای حسن گیلانی نوشته است که این رساله از آن محیی الدین بن عربی (شیخ اکبر) است. حسن گیلانی نیز تأکید می کند من قبلاً این رساله را ندیده بودم؟ لذا احتمال دارد که همه کسانی که این رساله را به محیی الدین بن عربی نسبت داده اند از جمله درویش مذکور و حسن گیلانی، به مجرد دیدن نام محیی الدین و اشتهاار ابن عربی به این لقب، گمان کرده اند که این رساله از ابن عربی است در حالیکه عبدالقادر گیلانی نیز ملقب به محیی الدین است و بلکه خود به این لقب اشاره دارد هر چند لقب ابن عربی را دیگران به او داده اند:

انا قادری الوقت عبدالقادر اکنی بمحیی الدین و الاصل جیلانی
(الجیلانی، ص ۱۷۷)

مصحح محترم ترجمه رساله غوثیه تأکید کرده اند، «دلیلی استوارتر در اینکه غوثیه از شیخ اکبر است موضوع این رساله است» (ابن عربی، صص ۴۴ و ۴۵ و ۴۶) و چند موضوع را ذکر کرده اند و متأسفانه مستند نکرده و ارجاع نداده اند اما به اعتقاد حقیر نیز

یکی از استوارترین و متقن‌ترین دلایلی که رساله غوثیه از عبدالقادر گیلانی است همین موضوعات و اشارت و ترکیباتی است که در رساله غوثیه آمده است که جهت رعایت اختصار به چند مورد آن اشاره می‌کنیم:

الف - حقیقت فقر و مطیه بودن آن و در مقام بی‌حجابی بودن محترق به نار فقر

با خداوند:

عبدالقادر گیلانی، کلام مطولی در این معانی دارد و در یک معنا مفاد گفتار او این است که وی از باب فقر بر پروردگارش داخل شده... کنز اکبر و سر اعظم را در آن دیده است. (الشطرنفی، ص ۸۶ نیز در معانی دیگر نک: الجیلانی، الفتح الربانی، ص ۹؛ همو، دیوان، صص ۲۸۲-۲۸۳؛ همو، صص ۱۷۲-۱۷۰ و ۱۷۵)

ب - بندگانی که دل‌های ایشان از خطرات و ارواح آنها از لحظات سوخت و

اصحاب بقایند و سوختگان نور لقاء:

یافعی با اسناد متصل روایت کرده که عبدالقادر گیلانی بر منبر قرار گرفت و از این گونه بندگان سخن گفت و خوارق و کراماتی واقع شد. (خلاصه المفاخر، نسخه خطی، ورقه ۴۹ ب)

عبدالقادر گیلانی: «... وقدح زند الکشف فی حراق شرر نار العشق و احترقت بصواعق الهیة ذرات أجزاء الذوات». (الجیلانی، دیوان، ص ۲۶۲)

ج - بنده‌ای که پدر و فرزند دارد و قلب او فارغ از آنهاست و بر مرگ پدر و

مادر حزن و هم ندارد، محبوب خداست:

یافعی در حکایت ۶۲۷ از خلاصه المفاخر، به اسناد متصل نقل می‌کند که وقتی فرزندی برای او متولد می‌شد، دست او رامی‌گرفت و می‌گفت: «این مرده است و من آن را از قلب خود بیرون کردم» و چون می‌مرد، چیزی در او اثر نمی‌کرد چرا که در اول تولد او را از قلب خود بیرون کرده بود یافعی می‌گوید: وقتی از فرزندان مذکر یا مؤنث او می‌مرد، مجلس را قطع نمی‌کرد و بر کرسی می‌رفت و مردم را موعظه می‌کرد در

حالی که غسل، میت را غسل می داد. (خلاصه المفاهیر، نسخه خطی، ورقه ۸۰ ب). و ابن خبیر را شطنوفی (محة الاسرار) و تادفی (قلائد الجواهر) نیز نقل کرده اند.

د - رقص عقول و ارواح در قوالب و صور:

عبدالقادر می گوید: «یهب بسمه علی مشام ارواح الذاکرین، فتهتز من نشواته أعطاف الارواح فی أقباص الاشباح فتقوم العقول راقصة فی بساتین الصّور...» (الجلالی، دیوان، ص ۲۵۴)

«اهتزت اشجار العقول فی بساتین القلوب... و رقصت جواهر الخواطر طرباً فی قصور الصور و تواجدت الباب الاحباب سرورا فی مغان المیانی» (همان، ص ۲۶۲)

ه - وحدت و توحید و اجتماع محب و محبوب و محبت (همان، ص ۲۶۵؛ همو، الفتح الریانی، ص ۲۳ و ۲۶ و ۱۳۲؛ همو، فتوح الغیب، ص ۹۸)

و - ولی بودن صاحب رساله غوثیه:

انا شیخ و صالح و ولی انا قطب و قدره للانام (همو، دیوان، ص ۱۶۳)

ز - رؤیت:

«فاذا جمعهم لیوم حسابه، یتجلی لاحیابه فیشاهدونه بالبصر - یری كالقمر - لایحجب إلا عن من أنکر الرویا من المعتزله» (همان، ص ۱۸۸)

«اللهم انی أسألك یا من لاتراه العیون...» (همو، فتوح الغیب، ص ۱۹؛ همو، سرالاسرار، ص ۸۶)

ح - مطالعه و مشاهده و کشف و مجاهده و بحر وصل (همو، فتوح الغیب، صص ۶۳-۶۱؛ و صص ۲۰ و ۱۱۷؛ همو، دیوان، صص ۱۹۸ و ۲۲۵؛ همو، سرالاسرار، ص ۲۱۸)

ط - معراج مؤمن و سالک (همو، ص ۱۹۸)

ی - نفس و قلب و روح، سر و سر و سر (همو، فتح الریانی، ص ۷۱؛ همو، فتوح الغیب، ص ۳۹؛ همو، سرالاسرار، ص ۸۰)

یا - سفر باطن (همو، فتوح الغیب، ص ۵۳؛ همو، الغنیه، ص ۱۷۸)

یب - حجاب اهل طاعت (همو، صص ۲۳۶ و ۲۳۷؛ الجیلانی، ص ۹۰)

بیج - حجاب نور و حجاب ظلمت (همو، سرآسرا، صص ۹۱-۹۰؛ همو، دیوان، ص ۷۵)

ید - خواطر و لحظات و هواجس و خطرات (همو، دیوان، ص ۲۶۵؛ همو، فتح‌الربانی،

ص ۲۱۴؛ همو، فتوح‌الغیب، ص ۶۰)

یه - سعادت و شقاوت ازلی (همو، سرآسرا، صص ۹۶-۹۲)

یو - انسان سرّ من است و من سرّ انسان (همان، ص ۵۲) و...

نتیجه:

با توجه به آنچه مذکور افتاد می‌توان نتیجه گرفت که به دلایل ذیل، رساله غوثیه بی‌شک از عبدالقادر گیلانی است نه محیی‌الدین بن عربی.

۱- برخلاف ادعای جناب آقای هروی، که معتقدند: «جمع نسخه‌های متن عربی به نام ابن عربی شناخته شده است» (ابن عربی، ص ۴۱۷ و ۴۱۸)، تنها یک نسخه از نسخ عربی رساله غوثیه بدون ایراد و شک و شبهه در انتساب، به ابن عربی، نسبت داده شده است و آن نسخه کتابخانه اسکوریال اسپانیا با رقم «۲/۴۱۷» است و چنانکه ملاحظه شد مغشوش‌ترین و مفلوط‌ترین نسخه خطی رساله غوثیه است که نشان می‌دهد ناسخ آن، اهل فن و اهل علم نبوده و لذا ممکن است رساله غوثیه را از روی بی‌اطلاعی به ابن عربی نسبت داده باشد مضاف بر این، آنکه نسخه عربی مترجم رساله غوثیه نیز با این نسخه هیچگونه انطباقی ندارد و بلکه با نسخی منطبق است که بدون شک و شبهه به عبدالقادر گیلانی منسوبند.

۲- نسخه خطی ظاهریه دقیقاً منطبق بر نسخه خطی بلدیة الاسکدریه (رقم ۳۰۲۵ ج ۱ / تصوف) و (الفیوضات الربّانیة فی المآثر و الاوراد القادرية) است که بدون هیچ شک و شبهه‌ای به عبدالقادر گیلانی نسبت دارند و در ضمن، حاج سعید قادری، نویسنده الفیوضات الربّانیة، از مشایخ قادریه مصر در نیمه اول قرن سیزدهم (کماله ج ۲، ص ۲۹۱) است که قطعاً از ناسخ نسخه اسکوریال، اهل فن‌تر و آگاه‌تر می‌نماید.

چنانکه پیش‌تر گفتیم، دو نسخه موزه ملی پاریس و موزه بریتانیا نیز تقریباً همان نسخه اسکوریال‌اند که وضعیّت آن، معلوم شد.

۳- فقط یک ترجمه از رساله غوثیه موجود است که آن را به ابن عربی نسبت داده است، آن هم ترجمه حسن گیلانی که از حکمای صوفی مسلک و عارف مشرب اواخر قرن یازدهم و احیاناً اوایل قرن دوازدهم بوده و وضعیّت آن معلوم شد. اما برعکس، ترجمه‌ها و شروح متعدّدی به زبان‌های مختلف بر رساله غوثیه نگاشته شده است که بدون استثنا آن را به عبدالقادر گیلانی نسبت داده‌اند.

و لذا می‌توان گفت از نظر نسخه‌شناسی و تواتر انتساب، اعمّ از متن و شروح و ترجمه‌ها، رساله غوثیه مربوط به عبدالقادر گیلانی است نه ابن عربی.

۴- نکته بسیار حائز اهمیّت دیگر، آنکه اولاً، لقب «غوث اعظم» که در متن رساله غوثیه، مکرّر آمده است، لقب عبدالقادر گیلانی است و در هیچ جا گزارش نشده است که ابن عربی را غوث اعظم گفته باشند، در ثانی، در سایر رساله‌های منسوب به عبدالقادر، غوثیه و غوث اعظم آمده است چنانکه در قصیده خمیره (غوثیه) گذشت و «رساله عقیده باز الاشهب» را «رساله عقیده غوث الاعظم» نیز نامیده‌اند. (الجیلانی، دیوان، ص ۳۴)

۵- بر هر کسی که با اسلوب نگارشی محیی‌الدین بن عربی و محیی‌الدین عبدالقادر گیلانی آشنا باشد واضح است که رساله غوثیه از نظر اسلوب نگارش و لغت به مؤلفات عبدالقادر گیلانی شبیه است و کمتر شباهتی با آثار محیی‌الدین بن عربی دارد و در عوض بسیاری از رساله‌های عبدالقادر گیلانی دارای اسلوب نگارشی و لغوی رساله غوثیه هستند. چنان‌که در قصیده الوسیله می‌فرماید:

و لما صفا قلبی و طابت سریرتی	و نادمنی صحوی بفتح البصيرة
... انا كنت في العليا بنور محمد	و في قاب قوسين اجتماع الاحبة
... وقفت بباب الله وحدي موحدًا	و نوديت يا جيلاني: ادخل لحضرتي
و نوديت يا جيلاني ادخل و لا تخفف	عطيت اللوا من قبل اهل الحقيقة

و ما قلب حتى قيل لى قل لا تخف فانت ولى فى مقام الولاية
(همان، صص ۸۵-۱۰۱)
بى گمان، با تأمل در مطالب مذکور هر محقق منصفى خواهد پذیرفت كه یقیناً رساله
غوثیه از محبى الدین عبدالقادر گیلانى است نه محبى الدین بن عربى.

منابع:

- ۱- ابن عربى، محبى الدین، رسائل ابن عربى، تصحيح نجيب مايل هروى، انتشارات مولى، ۱۳۷۵ - ۱۴۱۷ هـ. ق.
- ۲- التادفى، الحبى، قلائد الجواهر فى مناقب عبدالقادر، مطبعة مصطفى البابى الحلبي، مصر، ۱۳۷۵ هـ. ق.
- ۳- الجيلانى، عبدالقادر، الفتح الربانى و الفيض الرحمانى، دارالكتب العلمية، بيروت، ۱۴۰۳ هـ. ق.
- ۴- —، فتوح الغيب، محمد سالم بواب، الطبعة الثانية، دارالالباب، دمشق، ۱۴۱۳ هـ. ق.
- ۵- —، الطريق الى الله، دارالسنابل، بيروت، ۱۴۱۳ هـ. ق.
- ۶- —، ديوان عبدالقادر جيلانى، تحقيق دكتور يوسف زيدان، مصر، ۱۹۹۰ م.
- ۷- —، الغنية لطالبي طريق الحق، دارالالباب، دمشق، بى تا.
- ۸- —، سرالاسرار و مظهر الانوار، دارالسنابل، دمشق، ۱۹۹۳ م. - ۱۴۱۳ هـ. ق.
- ۹- اوراد القادرية، ضبطه و وثقه محمد سالم بواب، دارالالباب، دمشق، ۱۴۱۳ هـ. ق.
- ۱۰- الحسينى، السيد احمد، تلامذة المجلسى و المجازون منه، قم، ۱۴۱۰ هـ. ق.
- ۱۱- الشطنوفى، نورالدين، مجلة الاسرار و معدن الانوار، دارالكتب العربي، قاهره، ۱۳۳۰ هـ. ق.
- ۱۲- القادري، حاج سعيد، الفيوضات الربانية فى المأثر و الاوراد القادرية، قاهره، بى تا.
- ۱۳- اليافعى، ابن اسعد، خلاصة المفآخر فى اختصار مناقب الشيخ عبدالقادر، الازهر، رقم ۱۲۰۱.
- ۱۴- امين، سيدحسن، اعيان الشيعة، دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۶ هـ. ق.
- ۱۵- امين، سيدحسن، مستدرک اعيان الشيعة، دارالتعارف للمطبوعات، بيروت، ۱۴۰۸ هـ. ق.
- ۱۶- جهانگيرى، محسن، محبى الدین بن عربى، چاپ چهارم، دانشگاه تهران، ۱۳۷۵ هـ. ش.

- ۱۷- خوانساری، محمدباقر، روضات الجنات، تهران، ۱۳۹۰ هـ. ق.
- ۱۸- رازی، نجم‌الدین، مرصاد العباد، به اهتمام محمدمین ریاحی، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۵ هـ. ش.
- ۱۹- تهرانی، شیخ آقا بزرج، الذریعة الی تصانیف الشیعة، لکهنو، ۱۸۷۵ م. و ۱۸۹۳ م.
- ۲۰- یحیی، عثمان، مؤلفات ابن عربی، ترجمه احمد محمد الطیب، دارالهدایة، ۱۴۱۳ هـ. ق.
- ۲۱- کحالة، عمررضا، معجم المؤلفین، لبنان، مکتبة المثنی، ۱۳۷۶ هـ. ق. - ۱۹۷۵ م.
- ۲۲- مالعیر، محمد ابراهیم، الرسالة الغوثیة از محیی‌الدین عبدالقادر گیلانی یا محیی‌الدین بن عربی؟ مجله علمی پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، شماره ۱۶۳-۱۶۲، تابستان و پاییز ۱۳۸۱ هـ. ش.
- ۲۳- معصوم علیشاه شیرازی، طریق الحقایق، به اهتمام محمدجعفر محجوب، تهران، بی‌تا.
- ۲۴- نجیب مایل هروی، نقد و تصحیح متون، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۶۹ هـ. ش.
- ۲۵- الجیلانی، عبدالقادر، الرسالة الغوثیة، نسخه خطی، اسپانیا، (الاسکوریال، رقم ۲/۴۱۷).
- ۲۶- —، نسخه خطی، اسپانیا، (رواق المغاریة، رقم ۱۲۰۱).
- ۲۷- —، نسخه خطی، الأزهر، مجموعه ۷۴۱ / خصوصیه / حلیم.
- ۲۸- —، نسخه خطی، المکتبه (التیموریة)، مصر، دارالکتب المصریة، رقم ۲۹۴ / شعر.
- ۲۹- —، نسخه خطی، بلدیة الاسکندریة، رقم ۳۰۲۵ / ج / تصوف، و رقم ۳۶۴۷ / ج / تصوف.
- ۳۰- —، نسخه خطی، دارالکتب، (رقم ۶۵۵ / تصوف / طلعت و رقم ۲۹۴ / شعر / تیمور).
- ۳۱- —، نسخه خطی، مکتبه (طلعت)، مصر، دارالکتب المصریة، رقم ۶۵۵ / تصوف.
- ۳۲- —، نسخه خطی، مکتبه القادریة العامه، بغداد.